

Hayek'in Düşüncesinde Hukuk Devleti Kavramı

Tanel DEMİREL *

Yüzyılımızın en etkili siyasi düşünürlerinden biri olan Hayek'in sosyal-siyasal düşüncesi batıda ilgi odağı olmaya devam etmektedir (Birner and Zjip 1994, Kley 1994, Sciabarra 1995, Gamble 1996a, 1996b).¹ Ülkemizde de Hayek üzerine yapılan çalışmaların (Yumer 1988, Yayla 1993, Erdoğan 1993, Yay 1993) son yıllarda artması sevindirici olmakla birlikte, Hayek'in sosyal teorisinin birçok yönünün yeterince ele alınmadığı da bir gerçektir. Hayekçi liberalizmin temel kavramlarından birini oluşturan Hukuk Devleti² ilkesi de bunlardan birisidir. Aşağıda ayrıntılı şekilde açıklanacağı üzere, Hukuk Devleti ilkesi, Hayek'in sosyal-siyasal teorisi içinde merkezi bir yer teşkil eder. "Hukuk"u, "özgürlüğün bilimi" (1960: 148) olarak tanımlayan Hayek, kimi yerde liberalizmin hukuk devleti istemiyle özdeş olduğunu (Hayek 1975:61), kimi yerde ise Hukuk Devleti kavramının "özgürlüğün hukuki somutlaşması" (legal embodiment of freedom) (Hayek 1944:61) olduğunu belirtmiştir.³ Bu çalışmanın amacı, bütün merkeziliğine rağmen Türkçe literatürde henüz gerekli şekilde incelenmemiş olan bu kavramı eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmektir.

1) Kavram

Hayek, eserlerinin hiçbir yerinde Hukuk

Devleti ilkesinin kapsamlı bir tanımını vermemiştir. Bunun yerine, kavramın değişik ve ayırıcı özelliklerini çeşitli eserlerinde farklı problemleri tartışırken dile getirmiştir. Hayek'in "The Road to Serfdom" da yazdığı şu cümleler Hukuk Devleti kavramının özünü ifade eder: "Hukuk tekniğini ilgilendiren kavramlardan arındırıldıktan sonra, bu ilke hükümetin bütün eylemlerinde önceden belirlenmiş ve açık şekilde belirtilmiş olan kanunlara bağlı olmasıdır." (Hayek 1944:55). Buna göre, Hukuk Devleti ilkesi temelde, devletin bütün eylem ve işlemlerinde hukuka bağlı olması anlamına gelir.

Bu kavramlaştırmanın, "vatandaşların hukuki güvenlik içinde buldukları, devletin eylem ve işlemlerinin hukuk kurallarına bağlı olduğu bir sistem" (Özbudun 1993:89) şeklinde ifade edilen yaygın Hukuk Devleti tanımından pek de farklı olmadığı düşünülebilir. Oysa Hayekçi Hukuk Devleti anlayışı klasik anlayıştan bir çok noktada köklü bir şekilde farklılaşır.

Öncelikle, Hayek Hukuk Devleti kavramını bir siyasi ideal, hukuk-ötesi bir doktrin olarak algılar. Bu nokta, Hukuk Devleti ilkesini herhangi bir siyasi veya normatif içerikten yoksun sadece dar anlamda teknik hukukla ilgili bir kavram olarak algılayan pozitivist

* Hacettepe Üni. Kamu Yönetimi Böl. Araştırma görevlisi

akımlara karşı, Hayek'in ısrarla vurguladığı bir özelliktir. Pozitivist yaklaşımın öncülerinden Hans Kelsen'e (1967) göre, her devlet, bir normlar hiyerarşisinin varlığı tespit edildiği müddetçe, bir diğer deyişle yasal sistemin varolması halinde, Hukuk Devleti olma niteliğine sahiptir. Bu yasaların dayandığı ahlaki-siyasi değerlerin hiçbir önemi yoktur. Aynı çizgideki bir diğer hukukçu Carl Schmitt, Hitler Almanya'sının da Hukuk Devleti olduğunu savunabilmiştir (Dietze 1977:132). Bu yaklaşımın geçmişte kaldığı düşünülmemelidir. Günümüzün önde gelen hukukçularından, Joseph Raz'a (1979:211) göre; "İnsan haklarının ihlaline, yaygın yoksulluğa, ırk ayırımına, cinsler arasındaki eşitsizliğe ve dinsel cezalandırmaya dayanan, demokratik olmayan bir hukuk sistemi, ilke olarak hukuk devleti prensibine batı demokrasilerinin hukuk sistemlerinden daha iyi uyabilir." Benzer şekilde W. Friedmann (1971: 94), Hukuk Devleti ilkesinin "...herhangi bir ideolojik içeriğinin olmadığını, demokratik düzenle birlikte tiranlığın da hukuk devleti ilkesine uygun olacağını" çünkü, hukuk devleti ilkesinin "...herhangi bir topluluk içinde düzenli olarak devlet otoritesi tarafından (cebir yoluyla) uygulanan kanunların varlığı anlamına" geldiğini belirtmiştir.

İşte bu noktada, Hayek Hukuk Devleti ilkesinin, sadece hukuki bir kavram olmayıp "hukuk-ötesi" bir nitelik taşıdığı ve bu yönüyle siyasal bir ideal olduğunu belirtir (Hayek 1955: 25,26). Diğer bir söyleyişle, Hukuk Devleti ilkesi, sadece hukuk tekniği ile ilgili bir sorun olmayıp, ancak belli siyasal değerlerin -anayasal hükümet, sınırlanmamış iktidara karşı duyulan güvensizlik, özgürlüğün önceliği vb.-varolmasıyla gerçekleşebilecek bir idealdir. Hayek'e göre Hukuk Devleti ilkesinin bir siyasal ideal, hukuk ötesi bir doktrin olmasının altında yatan sebep "asli kurucu iktidar" ın⁴ (ultimate legislator) kendi kendisini sınırlamayacağı gerçeğidir. Bu nedenle Hukuk Devleti ilkesi "ancak belirli bir topluluğun ahlaki geleneğinin bir kısmını oluşturup, çoğunluk

tarafından paylaşılıp sorgusuzca kabul edilen bir ideal haline geldiği zaman etkinlik kazanabilecektir." (Hayek 1960;206)

Hayekçi Hukuk Devleti anlayışında devlet kudretini kişiler yararına sınırlayan kanunların; kesinlik, geçmişe yürümezlik, herkese eşit şekilde uygulanma vb. gibi geleneksel olarak kanun olmanın şartı sayılan özelliklerin yanı sıra başka birtakım niteliklere de sahip olması gerekmektedir.

Hayek, yasama organı tarafından belirli usüllere uygun olarak çıkarılan kanunların, şekli anlamda kanun niteliklerini taşısa da, hepsinin gerçek anlamda "kanun" sayılmayacağını belirterek, Hukuk Devleti ilkesinin gerçekleşmesinin ancak devletin gerçek anlamda kanunlarla bağlı olduğunda mümkün olabileceğini savunur. Hayek gerçek anlamda kanunları ifade etmek için "law", "substantial law" veya "nomos" gibi kavramlar kullanmıştır. Gerçek anlamda kanunlar "...yapıldıkları anda bilinmeyen olaylar için olmalı ayrıca, belirli kişi veya yerlere referans içermemelidirler" (Hayek 1960;208). Diğer bir deyişle, bu kanunların "genel, soyut, herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde, herkese uygulanabilir" nitelikte olmaları gerekir (Hayek 1960;150).

Buna karşılık, yasama organı tarafından çıkarılmış olmalarına rağmen gerçek anlamda kanun niteliği taşımayan düzenlemeler de mevcuttur. Hayek'in "legislation", "thesis" veya "command" olarak nitelendirdiği ve Türkçe'de "buyruk" veya "talimat" (Yayla 1993) olarak ifade edebileceğimiz bu tür düzenlemelerin temel özelliği, belirli kişi veya kişilerin hukuki durumunu etkilemek üzere veya belirli bir amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak çıkarılmalarıdır. Dolayısıyla, buyruk ve talimatlara muhatap olan kişiye başka bir şekilde davranabilme imkanı tanınmamaktadır. Oysa, genel, soyut kurallar içeren gerçek anlamda kanunlarda, bireye her zaman hür iradesiyle karar verebileceği belirli bir alan bırakılmıştır. Hayek'in deyimiyile, devletin gerçek anlamda

kanunlar ile sınırlanması "...yasama organının yasa yapma yetkisini genel davranış kurallarının konulmasıyla sınırlarken, aynı zamanda yasama organının belli kişileri amaçlayarak yasa koymasını veya devletin zorlayıcı gücünü bu amaç doğrultusunda kullanmasını yasaklar" (Hayek 1944:62). Hayek Hukuk Devleti ilkesiyle yasama organının sadece gerçek anlamda kanunlar koymasını savunurken, gerçek anlamda kanun olarak kabul etmediği talimat veya buyruk şeklindeki düzenlemeleri mümkün olduğunca sınırlandırmayı amaçlar. Buna göre, yasama organı sadece genel davranış kurallarını düzenleyen, herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde geçerli kanunlar yapmakla yetinmeli ve belli sonuçları amaçlayan kanunlar yapmaktan kaçınmalıdır. Yasama organının sınırlı kaynakların "eşit", veya "sosyal adalete" (Hayek 1944:59) uygun bir biçimde dağıtımını amaçlayan düzenlemeler (örneğin, artan oranlı vergiler getiren kanunlar) yapması, bu anlamda Hukuk Devleti ilkesiyle bağdaşmayacaktır. Çünkü, Hayek'e göre artan oranlı bir vergi getiren bir kanun hangi vergi diliminin hangi oranlarda vergilendirileceği konusunda "sosyal adalet", "kamusal çıkar"⁵ gibi içeriği açık olmayan, yorumu kişiden kişiye değişebilecek kavramlara dayanmaktadır. Ve böylece genel, soyut, herkese uygulanabilir kanunlar idealinden uzaklaşmaktadır.

Gerçek anlamda kanunlarla diğer kanunlar arasındaki ayrım, Hayek'in iki farklı toplum (düzen) anlayışına tekabül eder. Gerçek anlamda kanunlar evrimsel süreç içinde "kendiliğinden"⁶ oluşan düzeni ifade eden "catalaxy" (veya piyasa düzeni) nin bir parçasıdır. Çünkü "catalaxy" her biri farklı amaçlara sahip olan bireylerin, bir diğerinin de bu hakkını ihlal etmeden, kendi amaçlarını gerçekleştirmelerine olanak tanıyan kendiliğinden oluşan bir düzendir. Açık ki, bu çeşit bir düzenin ortaya çıkması ve varlığını sürdürebilmesi ancak genel, soyut, belirli kişi veya durumlara referans içermeyen, bireylerin ne yapması ge-

rektiğini değil ne yapamayacağını belirten gerçek anlamda yasalarla mümkündür. Buna karşılık gerçek anlamda kanun olmayan buyruk ve talimatlar "Yapılmış" veya "kurulmuş" (constructed) bir düzene karşılık gelirler. Piyasa düzenlerinin aksine, bunlar farklı bireylerin kendi amaçlarına yönelik faaliyetlerine izin vermek yerine, bireyleri başkaları tarafından belirlenmiş belirli amaçlar doğrultusunda davranmaya (spesifik bir amaca yönelik) zorlayan düzenlerdir.

Bu ayrımın, Batı Avrupa hukukunda, müdahaleci devlet politikaları sonucu hemen hemen terkedilmiş olan "kamu hukuku-özel hukuk" ayrımının bir diğer şekilde ifadesi olduğu da söylenebilir (Barry 1992:23). Kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemeye yarayan özel hukuk kuralları, "...herhangi bir spesifik amacın gerçekleşmesine yönelik olmayıp, farklı insanların kendi amaçlarını gerçekleştirmelerini kolaylaştıran" (Hayek 1973; 113) düzenlemeler bütünü olarak tanımlanmıştır. Buna karşılık kamu hukuku, belirli amaçları gerçekleştirmek için (işsizlik sigortası veya belli sektörlerde ithalatı kısıtlayan yasalar vb. gibi) çıkarılan kurallar bütünü olarak görülebilir. Hayek'e (1960:101) göre bu ikisi arasındaki ayrımın Batıda neredeyse unutulmuş olması yasama organınca çıkarılan bütün kanunların gerçek anlamda kanun olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Bunun en büyük sakıncası ise, hükümetlerin kanunları yeniden seçilebilmek için seçmenlerin bir kısmının yararına değiştirmeleridir. Böylece, "herkes için, her yerde, her zaman geçerli kanunlar" idealinden uzaklaşıp geçici çoğunlukları memnun etmek için çıkarılmış, ayrıntılı ve gelecek ilk hükümet tarafından yürürlükten kaldırılması olası kanunlar dönemine girilmiştir.

Hayek'in gerçek anlamda kanunlar üzerinde bu denli durmasının çeşitli sebepleri mevcuttur. Hayek, insanların ancak gerçek anlamda kanunlara uyduklarında, "özgürlük" ile toplum halinde birarada yaşamının bir gereği olan "zor"un bağdaşabileceğini belirtir. Diğer

bir söyleyişle gerçek anlamda kanunlara itaat etmekle, kişinin hem (bazı durumların kaçınılmaz şekilde gerektirdiği) devlet zoruna muhatap olup aynı zamanda özgür (Yayla 1993;31) kalabileceğini savunur. Özgürlük kavramının Hayek'in düşüncesinde ne denli önemli bir yer tuttuğu hatırlanırsa⁷ gerçek anlamdaki kanunların ve dolayısıyla Hukuk Devleti kavramının Hayek'in sosyal-siyasal teorisi içindeki merkezi konumu daha anlaşılır hale gelir.

Hayek'e (1960:153) göre, genellik, soyutluk, herkese eşit şekilde uygulanma şartlarını karşılayan gerçek anlamda kanunlara uyduklarında bireyler, "bir diğer insanın iradesine bağlı olarak hareket etmiş olmayacak ve böylece özgür kalabileceklerdir." Çünkü bu kanunlar, yapıldıkları anda kime ne zaman uygulanacakları belli olmayan, spesifik bir amacın gerçekleştirilmesinden daha ziyade birarada yaşamının genel kurallarını düzenleyen ve insanlara belli bir şekilde davranışta bulunmayı salık vermekten çok neyin yapılmaması gerektiğini belirterek geniş bir hareket alanı tanıyan bir niteliğe sahiptirler. Böylece, gerçek anlamda kanunlar bireyin hareket alanını sınırlasa bile, bireyler bu sınırlamayı öngörebiliyor ve de sınırlamanın sadece kendisini değil herkesi etkilediğinden emin olabiliyorsa, bu türlü kanunlara uymakla "özgürlük"lerinden birşey yitirmeyeceklerdir (Yayla 1993;47).

Bir diğer sebep, Hayek'in insan aklının potansiyeline duyduğu güvensizliğe karşın, kendiliğinden oluşan piyasa düzeninin sınırlı kaynakların dağıtılmasında en elverişli metod olduğuna ilişkin inancıdır. Tek tek her bireyin sahip olduğu bilginin, bireylerin kendi amaçları doğrultusunda hareket etmeleri neticesinde, uzun dönemde herkesin çıkarına olabilecek bir biçimde kullanılmasını sağlayan piyasa mekanizması ancak gerçek anlamda kanunların varlığı halinde gerçekleşebilir. Çünkü ancak bu kanunlar, bireylere diğerlerine zarar vermeden kendi istekleri doğrultusunda hareket etme imkanı sağlarlar. Başka bir deyişle, gerçek anlamda kanunlar, piyasa ekonomisi-

nin yasal-kurumsal üstyapısını veya "oyunun kuralları" nı oluştururlar (Demirel 1995). Oyunun kurallarına uyulmak kaydıyla, bu anlamda kanunların piyasa ekonomisinin sonuçlarıyla bir ilgileri yoktur. Buna karşılık, gerçek anlamıyla kanun olmayan düzenlemeler, genellikle piyasa düzeninden kaynaklanan belirli sonuçları düzeltmek amacı gütmektedirler. Biz buna, piyasada kaybedenlerin (veya potansiyel olarak kaybedebilecek olanların) siyasal süreç yoluyla kazanma teşebbüsü de diyebiliriz. Örnek olarak, iç pazara yönelik olarak üretim yapan bir firmanın, yabancı mallarla rekabet edemeyeceğini anlamasıyla birlikte, iktidar partisine olan yakınlığı nedeniyle kendi malları için koruma sağlaması gösterilebilir. Bu koruma, sözgelimi ithalat rejimine yeni istisnalar getiren bir değişiklik (şekli anlamda kanun) ile gerçekleştirilebilir.

Son olarak Hayek, yasama organının sadece ve sadece gerçek anlamda kanunlar yapmakla yetinmesi...i Hukuk Devleti ilkesinin olmazsa olmaz şartı haline getirerek, hakim demokrasi anlayışının olumsuz etkilerinin önlenileceği düşüncesindedir. Nitekim Hayek'in anayasacılığının gerçek anlamda kanunlar ile şekli anlamda kanunların birbirine karıştırılmasını önlemeye yönelik olduğu söylenmiştir (Bellamy 1994;421). Gerçekten de Hayek'in anayasal şemasında, yasama meclisi (legislative assembly) yalnızca gerçek anlamda kanunlar vaz'edecek, idare meclisi (governmental assembly) ise bu kanunların yürütülmesinden sorumlu olacaktır.

Liberal geleneğe uygun olarak demokrasiyi bireysel özgürlüğün korunması için bulunabilmiş en iyi sistem olarak algılayan ve demokrasiye başka bir değer atfetmeyen Hayek, günümüzde hakim olan demokrasi anlayışının özgürlüğü tehdit eden en büyük tehlike haline geldiğine inanır.⁸ Hayek'e (1979:4) göre, "...her nerede olursa olsun, demokrasinin kurumları Hukuk Devleti ilkesi ile sınırlandırılmaktan çıktığı anda, sadece totaliter demokrasiye değil, zaman içinde plebisiter demokrasiye de

giden yol açılmış olur". Çünkü Hukuk Devleti ilkesiyle sınırlandırılmamış bir yasama organı, kendilerini etkin şekilde hissettirebilen organize baskı gruplarının isteklerine karşı çıkamayacaktır.⁹ Burada çoğulcu (pluralist) yaklaşımın savunduğu gibi, siyasi iktidarı etkilemek için çaba gösteren çeşitli grupların birbirlerini dengeleyecekleri, dolayısıyla bir grubun sürekli hakim olmasının önlenebileceği düşüncesi ileri sürülebilir. Ancak Kamu Tercihi (public choice) okulunun çalışmalarının da gösterdiği gibi, organize baskı gruplarının güçleri birbirinden çok farklıdır, dolayısıyla bu grupların birbirini dengelediğini iddia eden çoğulcu yaklaşım gerçeği ifade etmekten uzaktır. Mancur Olson'un (1977, 1982) ifade ettiği gibi "free-rider" (bedavacılık)¹⁰ problemi dolayısıyla ancak üyelerine görülebilir bir menfaat sağlayan küçük gruplar örgütlenmek için gerekli çabayı gösterebilecekler, böyle bir olaktan yoksun olanlar ise örgütlenme için yeterli motivasyona sahip olamayacaklardır. Bu baskı gruplarının güçleri birbirine yakın olsaydı bile kıt kaynakların kamusal otorite yoluyla dağıtımı liberalizmin toplum idealiyle çelişecekti. Çünkü bu halde o toplumda kimin neyi nasıl elde edeceği problemi, kamusal otorite tarafından belirlenecek, bu da özgürlük idealini zedeleyecekti.

Gerçekten de, günümüz demokratik toplumlarında yasama organları klasik teoride varsayıldığı gibi genel çıkarı temsil etmek yerine, özel çıkar gruplarının etkisi altında kalmaktadırlar. Bunun en önemli sebebi de, yasama organlarının yeniden seçilebilmek uğruna, toplumun kendisini örgütlü olarak hissettirebilen çeşitli kesimlerine, değişik çıkarlar sağlamak zorunda olmalarıdır. Genel davranış kurallarını düzenlemeyip, belli çıkar gruplarına menfaat sağlayan, örneğin erken emeklilik veya vergi afları getiren şekli anlamda kanunlar bu kategoriye girer ve Hayekçi anlamıyla Hukuk Devleti ilkesiyle çelişirler. İlkeyle çelişen kanunlara bir diğer örnek, asgari ücreti düzenleyen kanunlardır. Bu kanunlar, işçi ile işveren

arasındaki ilişkileri düzenleyen genel davranış kurallarını belirtmek yerine, spesifik bir amaçın gerçekleştirilmesine yönelik oldukları ve bu yönleriyle taraflardan birini normalde yapmayabileceği bir davranışa zorladıkları için, Hayek'in Hukuk Devleti anlayışına ters düşeceklerdir.

Hayek'in gerçek anlamdaki kanunlar vurgusunun bir başka mantıksal sonucu kamusal otoritenin takdir yetkisinin minimuma indirilmesi gereğidir. Genel, soyut, herkese uygulanabilir kanunlara uyulduğunda bireyin bir diğerinin iradesine bağlı olmayacağını ve böylece özgür kalacağını savunan Hayek, karar alma durumunda olan her hangi bir kişinin sahip olduğu manevra alanı olarak tanımlayabileceğimiz takdir yetkisinin geniş olması halinde bireylerin özgür olamayacaklarını belirtir. Çünkü bu durumda kişiler kendilerine uygulanacak olan kanunların sonuçlarını kestiremeyeceklerdir. Bu durum ise insanların kendi gelecek planlarına olumsuz etki ettiği kadar, "insanların değil kanunların idaresi" şeklinde ifade edilen liberal ideale de ters düşer. Çünkü, takdir yetkisinin genişliği halinde sonuç büyük olasılıkla, kararı veren kişiye göre değişecektir, bu da "kanunların değil insanların idaresi" olarak yorumlanabilecektir. Çünkü kararı veren bir başka kişi olsaydı sonuç farklı olabilecekti.

Bununla birlikte, Hayek modern hayatın karmaşıklığı karşısında kamusal otoritenin bütünüyle genel, soyut kurullarla yetinemeyeceğinin de farkındadır. Hayek'e (1960:211) göre, "...yönetimin işleyebilir herhangi bir sistem altında, bağımsız mahkemelerce denetlenemeyen yetkilerinin olması kaçınılmazdır", ancak "...yönetimin bu yetkileri insanlar ve mülkiyet üzerinde olamaz." Görüldüğü gibi, Hayek yönetimin takdir yetkisinin olmasının kaçınılmaz olduğunu kabul etmekle birlikte yönetimin "insanlar" ve "mülkiyet" üzerinde bir takdir yetkisine sahip olabileceğini kabul etmez. Hayek'in bu çözümünün, belirsiz bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. Yönetimin hangi işlemlerinin in-

sanlar ve mülkiyet üzerinde etkili olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Şöyle ki, geniş bir yorumla, yönetimin neredeyse bütün işlemlerinin "insanlar" ve "mülkiyet" üzerinde bir etki yapacağı söylenebilir. Bu yorum kabul edildiğinde, idarenin hiç takdir yetkisinin olmaması gerekecektir. Eğer daha dar anlamda bir yorum yapmak gerekirse, ki Hayek böyle bir yorumu tercih etmiş görünmektedir, Hayek'in idarenin takdir yetkisinin çok sınırlı bir alanda uygulanmasını tercih ettiği söylenebilecektir. Bu halde, yönetimin takdir yetkisi, onun kendi iç işleyişi ile ilgili alanlara münhasır kalacaktır; bir yönetim biriminin ortadan kaldırılması veya başka bir yere taşınması gibi.

Hayek'in bu konudaki görüşlerinin İngiliz anayasa hukukçusu A.V. Dicey'den esinlenmiş olduğundan şüphe yoktur. "Nerede takdir yetkisi varsa orada keyfilik vardır" diyen Dicey'e (1967:188) göre, Hukuk Devleti ilkesinin olmazsa olmaz koşullarından birisi yönetimin elinde geniş takdir yetkisi olmamasıdır. Hayek, Dicey'in bu görüşünü aynıyla benimsemekle birlikte, yönetimin yargısal denetimi konusunda Dicey'den farklılaşmıştır. Şöyle ki, Dicey'e göre, yönetimin işlemlerinin hukuka uygunluğunun denetlenmesi için ayrı mahkemeler kurulması (Fransa'daki "Conseil d'etat" veya ülkemizdeki Danıştay ve diğer idare mahkemeleri gibi) Hukuk Devleti ilkesine aykırıdır, çünkü yönetimin kanun önüne geldiğinde sıradan vatandaştan hiçbir farkı olmaması gerekir. Dicey, yönetimin işlemlerini denetleyecek özel mahkemeler kurulmasını, yönetime sağlanan bir ayrıcalık olarak algılamış ve ömrünün son zamanlarına kadar bunun Hukuk Devleti ilkesine aykırı olduğunu savunmuştur.¹¹ Oysa, yönetimi denetleyecek bağımsız mahkemelerin kurulmasının altında yatan neden, yönetime bir ayrıcalık sağlamak değil, yönetsel işlemlerin giderek karmaşıklaşması sonucu, normal mahkemelerin bu davaları etkin bir şekilde çözüme kavuşturabilmelerinin güçleşmesidir. Yönetsel işlemler hakkında bilgi sahibi olan yargıçların çok daha isabetli ka-

rarlar verebileceği düşünülmüştür. Hayek de, yönetimin işlemlerinin, özellikle bu iş için kurulmuş mahkemelerce denetlenmesinin hukuk devleti ilkesine uygun olduğunu belirtmiştir (Hayek 1960; 204).

Hayek'in (ve bir dereceye kadar Dicey'in) yönetimin elindeki takdir yetkisine duyduğu tepkiyi, bu yazarların siyasi görüşleriyle ilişkilendiren yazarlar vardır. Bu yazarlara göre (Friedmann 1971, Jones 1959), liberal ideolojiyi benimsemiş olan Dicey ve Hayek, refah devletine karşı çıkmak için Hukuk Devleti kavramının arkasına sığınmaktadırlar. Çünkü, refah devleti anlayışı devlete gelir dağılımını düzeltmek, sosyal hizmetleri sağlamak gibi devletin aktif rol oynamasını gerektiren yükümlülükler getirdiği için, yönetime geniş yetkiler verilmesini gerektirmektedir. Bizce, bu eleştiri bir dereceye kadar doğruluk payı taşımakla birlikte, bütünüyle katılmaması zor bir görüştür. Çünkü, yaygın kanının aksine Hayek, bir çok yerde (Hayek 1979:41) devlet müdahalesinin gerekli olduğunu vurgulamış, günümüzde refah devleti ile özdeşleştirilen, mesela işsizlik sigortasının devlet tarafından sağlanmasının "özgür toplum" ile bağdaşabileceğini belirtmiştir. Hayek'e göre, bütün modern devletler, özürlüler, düşkünler gibi çeşitli gruplar için belli hizmetleri sağladıkları gibi, ayrıca sağlık ve eğitim konusunda da aktif bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca, Hayek devam eder, "Bu türlü hizmetlerin, toplumun genel zenginlik düzeyiyle birlikte artmaması için hiçbir sebep yoktur." Görüldüğü üzere Hayek, refah devleti kavramını kategorik olarak reddetmez. Buradaki problem, daha ziyade refah devletinin amaçları ile ilgili olmayıp, devletin bu tür hizmetleri sağlarken kullandığı metodlar ile ilgilidir (Hayek 1960:258). Hayek'in ileri sürdüğü, refah devletinin gerektirdiği devlet müdahalesinden her koşulda muhakkak sakınılması gerektiği değil, müdahalenin yapılaş biçiminin önemli olduğudur. Hayek'in (1960: 211) ifadesiyle, "...önemli olan hükümet aktivitelerinin azlığı veya çokluğu olmayıp, bunun

karakteridir". Bize göre, Hayek'in bundan anladığı, refah devletinin gerektirdiği devlet müdahalesinin, yönetimin takdir yetkisini mümkün olduğunca kısıtlayan, maddi anlamda yasalarla gerçekleştirilmesidir.

2) Eleştiriler

Hayek'in Hukuk Devleti kavramlaştırması bir çok yönden eleştiriler almıştır. İlk olarak Hayek'in Hukuk Devleti ilkesini bir siyasi ideal, hukuk-ötesi bir siyasi doktrin olarak görmesinin "hukuk devleti kavramının 'iyi' hukukla özdeşleşmesine" (Raz 1979; 227) yol açtığı, 'iyi' hukuk kavramının ise kişinin benimsediği dünya görüşüne göre farklılaşacağı ve bunun da ilkeyi bütünüyle subjektif bir niteliğe büründüreceği ileri sürülmüştür. Bize göre, Raz'ın işaret ettiği tehlike her zaman var olmakla birlikte, kendisinin yaptığı gibi Hukuk Devleti kavramını sosyal ve siyasal ideolojilerden bütünüyle soyutlamaya kalkışmak, muhakkak ki Hayek'in yaptığından daha tehlikelidir. Yapılması gereken, Schwartz'ın (1949: 11) belirttiği gibi, Hukuk Devleti ilkesinin "tanımlayıcı olduğu kadar normatif; bir yargısal gerçeği açıkladığı kadar, bir ideal de", olduğunu kabul etmektir. Kaldı ki, Hayek Hukuk Devleti ilkesinin hukuk-ötesi bir kavram, bir siyasal ideal olduğunu belirtirken, bununla yetinmemiş, ilkenin pozitivist yorumunun öngördüğü gerekliliklerin (genellik, eşitlik, kesinlik ilkeleri gibi) kendi kavramlaştırması için de "olmazsa olmaz" bir nitelik taşıdığını vurgulamıştır.

Bir diğer eleştiri, gerçek anlamda kanunlar ile, yasama faaliyeti arasındaki ayrımın çizilmesinin modern toplumun karmaşık yapısı düşünüldüğünde neredeyse imkansız hale geldiğini ileri sürmüştür (Bellamy 1994:435). Aynı şekilde, kamusal otoritenin takdir yetkisinin hangi hallerde insanlar ve mülkiyet üzerinde etki yaptığını belirlemek çok güçtür. Hayek'in bu güçlüklerin var olduğunu kabul etmekten öte verebileceği bir cevap yoktur. Hayek içinden

geldiği Anglo-Saxon hukuk geleneğine uygun olarak genel ilkeleri belirtmekle yetinip yargısal pratiğin zaman içinde bu problemlere daha doyurucu çözümler getireceği görüşündedir. Bunun ise, yargıçların "hukuku keşfetme" veya "hukuk yaratma" geleneğinin bulunmadığı Kara Avrupası hukuk sistemlerini benimseyen ülkeler için (mesela Türkiye) problemler yaratacağı açıktır.

Üçüncü bir eleştiri, doğrudan Hukuk Devleti kavramının kendisine yönelik olmayıp, kavramın Hayek tarafından düşünülen işlevi görüp görmeyeceği sorunu üzerinde yoğunlaşır. Hayek'in, özgürlük idealinin ancak bireylerin ve devletin genel, soyut herkese eşit şekilde uygulanan yasalara uyduklarında gerçekleşebileceğini söylediği yukarıda belirtilmişti. Hayek'i eleştirenlere göre, insan özgürlüğünü kısıtlayıcı yasalar da pekala, genel, soyut bir şekilde ifade edilebilirler. Hamowy'nin (1972: 363) verdiği örnekte olduğu gibi, "Amerika Birleşik Devletleri Hükümetine olan güveni sarsmanın" suç olduğunu söyleyen bir yasa Hayekçi anlamda genellik, soyutluk, herkese eşit şekilde uygulanabilme ölçütlerine uygun olduğu halde, özgürlük ilkesini kısıtlayıcı niteliğe pekala sahiptir. (Aynı çizgide diğer eleştiriler için, Gordon 1993:289, Yayla 1993:48). Dolayısıyla, ihlal edilemez insan hakları kavramına dayanmayan Hayek'in Hukuk Devleti teorisi, bireyin özgürlüğünü kısıtlayıcı kanunlara da geçit verebilecektir.

Hayek'in bu eleştirilere karşı çıkabileceği iki tezden söz etmek mümkündür. Birincisi, Yayla'nın (1993:49) da belirttiği gibi, gerçek anlamda kanunların herkese eşit şekilde uygulanması gerektiğidir. Hayek (1944:59) bunu şöyle ifade etmiştir; "...Hukuk Devleti ilkesinin etkinliği için, istisnasız bir şekilde herkese uygulanan kuralların olması, bu kuralların olduğundan çok daha önemlidir. ...kanunların herkese eşit şekilde uygulanması şartıyla, içeriklerinin ne olduğu daha az öneme sahiptir." Hayek böylece, yasa yapıcıların, günün birinde kendilerine karşı da kullanılabilecek kanun-

ları yapmaktan kaçınacaklarını varsaymaktadır. İkinci tez ise, Hayek'in Hukuk Devleti idealinin gerçekleşme şartları konusundaki görüşlerine dayanır. Hayek bu eleştirilerin üstü kapalı bir şekilde ima ettiği gibi, Hukuk Devleti idealinin "sadece" gerçek anlamda kanunlar yoluyla, şekli önlemlerle gerçekleştirilip, korunabileceğini savunmaz. Hayek, eğer gerçekten Hukuk Devleti ilkesinin sadece genellik, soyutluk, kesinlik vb. ilkelerin uygulanmasıyla gerçekleşebileceğini savunmuş olsaydı, bu eleştiriler, Hayek'in Hukuk Devleti kavramını oldukça zayıflatabileceklerdi. Oysa Hayek, bu ilkenin gerçekleşmesinde, en önemli faktörün kamuoyunun ilkeye sahip çıkması (belief in the rule of law) (Hayek 1960:219) olduğunu belirtmiştir. Buna göre, Hukuk Devleti ilkesi, "ancak bir topluluğun ahlaki geleneğinin bir kısmını oluşturup, çoğunluk tarafından paylaşılıp sorgusuzca kabul edilen bir ideal haline geldiği zaman etkinlik kazanabilecektir."¹² Eğer toplumun büyük bir kesimi bu ilkeye sahip çıkmıyorsa, sadece şekli hukuksal ölçütlerin bu ilkenin gerçekleşmesine yardım edebileceğini beklemek, Hayek'e (1960:219) göre, "ilkenin korunmasına yöneltilmiş en önemli tehditlerden birisidir." Kamuoyu bu ilkeye sahip çıkıyorsa, yukarıdaki eleştirilerde belirtilen durumlar -örneğin Amerika Birleşik Devletleri Hükümetine olan güveni sarsmayı suç sayan kanunların yapılması gibi- zaten gündeme gelmeyecek, gelse bile ilkeyi zedeleme olasılıkları oldukça düşük olacaktır. Yok eğer, Hukuk Devleti ilkesi geniş toplum kesimlerince "olmazsa olmaz" olarak algılanmıyorsa, en mükemmel hukuksal düzenlemeler bile ilkeyi gerçekleştirmeye yetmeyecektir.

Hayek'in bu savunusu bizi bir diğer eleştiri noktasına getirir. Eğer Hukuk Devleti ideali ancak belirli bir topluluğun ahlaki geleneğinin bir kısmını oluşturup sorgusuzca kabul edildiğinde gerçekleşebilecek ise, ilkenin gerçekleşebilme olasılığı çok zayıftır (Gamble 1996a: 96). Hayek'in kendisinin de vurguladığı gibi Hukuk Devleti ilkesine yönelik en büyük teh-

ditlerden birisi modern demokrasinin işleyişinin bir yan-sonucu olan organize baskı gruplarının yasama organlarını kendi çıkarları doğrultusunda etkilemelerinden doğmaktadır. Hayek bu grupların nasıl olup da Hayekçi anlamda Hukuk Devleti idealine destek verecekleri sorusunu atlamış görünmektedir. Siyasal sistem içinde etkili olan belli başlı grupların bir siyasal ideale destek vermedikleri zaman o siyasi projenin gerçekleşme şansının düşük olduğunu ileri süren modern sosyal bilimlerin argümanlarına karşı Hayek, idealist bir yaklaşımla uzun dönemde "düşünce" nin "çıkar" lara üstün geleceğine inanmıştır. Hayek'e (1979: 151) göre sosyal dünya "uzun dönemde, insanların inandığı belirli ahlaki ilkeler vasıtasıyla ifade edilir." Bu yaklaşımın ise en iyi ihtimalle "kanıtlanmamış" ve muhtemelen hiçbir zaman da kanıtlanamayacak bir varsayım olduğunu belirtmek gerekir.¹³

Bu problem, batılı olmayan ülkeler için daha değişik bir boyut almaktadır. Bu da Hukuk Devleti idealinin böylesi bir geleneğe sahip olmayan ülkelerde yeşertilip yeşertilemeyeceği sorunudur. Şöyle ki, batılı ülkeler, en azından Hayek'in varsayımına göre bir dönem Hukuk Devleti ilkesini tecrübe etmişler ancak sonraları bu ilkedan dönüşler başlamıştır. Dolayısıyla bu ülkelerde geçmişte varolan bir geleneğin yeniden "canlandırılması" söz konusudur. Oysa batılı olmayan ve liberal Hukuk Devleti anlayışına tümüyle yabancı olan kültürlerde Hukuk Devleti geleneğinin canlandırılması değil "yaratılması" söz konusudur. Şöyleki bu ülkelerde ilkeye inanmış grupların ortaya çıkıp bu ideali sürekli savunması ve siyasi düzeni bu yönde değiştirmeye çalışmaları gerekecektir. Diğer bir deyişle, batıda "kendiliğinden" oluşan liberal düzen batılı olmayan ülkelerde bilinçli insan eylemi sonucunda "yaratılacaktır". Hayek'in iyi bilinen "kurucu rasyonalizm" eleştirileri gözönüne alındığında, bu ülkelerde Hukuk Devleti idealinin gerçekleştirilmesi Hayek'in kendi teorik çerçevesi içinde neredeyse imkansız bir durum olarak

görülebilecektir.

Ancak şu da belirtilmelidir ki Hayek, Dicey'in yaptığı gibi Hukuk Devleti idealinin sadece ve sadece Anglo-Saxon kültürüne özgü olduğuna ilişkin oryantalist bir görüşe sahip değildir. Ayrıca, Hayek'in (1973;88) kendiliğinden ortaya çıkan "kanunların yasama organı tarafından düzeltilmesinin" gerekebileceğini kabul etmesi, Hayek'in neyin kurucu rasyonalizm olup olmadığını dar anlamda yorumladığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu yorum kabul edilirse, batılı olmayan ülkelerdeki Hukuk Devleti ilkesinin gerçekleştirilmesine yönelik bilinçli yasama faaliyeti, kendiliğinden ortaya çıkan kanunların istenilir olmayan sonuçlarını düzeltmeye ve onları yeni ihtiyaçlara uydurmaya yönelik bir faaliyet olarak görülebilir. Bu yorum kabul edilse bile, Hayek'in Hukuk Devleti idealinin gerçekleşmesine ilişkin görüşlerinin ciddi sıkıntılar içerdiğine şüphe yoktur.

3) Sonuç

Bu çalışmada, Hayek'in sosyal-siyasal teorisi içinde merkezi bir yer işgal ettiğini savunduğumuz Hukuk Devleti kavramını eleştirel bir gözle değerlendirmeye çalıştık. Sonuç olarak, Hayek'in Hukuk Devleti kavramının, geleneksel yorumların oldukça dışına çıkıp, zaman zaman radikal (en azından genellikle kabul edilmiş Hukuk Devleti yorumlarıyla kıyaslandığında) bir nitelik alabildiğini gördük. Hayek'e göre Hukuk Devleti ilkesi özünde devlet kudretinin belirli niteliklere sahip olan kanunlarla sınırlandırılması anlamına gelir. Hayek'in yaygın Hukuk Devleti yorumlarından radikal şekilde farklılaştığı nokta da burasıdır. Buna göre yasama organı tarafından çıkarılmış her kanun şekli anlamda yasama faaliyeti olsa da gerçek anlamıyla bir kanun değildir. Çünkü kanunların genellik, soyutluk, uzun dönemlilik, bilinmeyen durum ve kişilere uygulanma gibi özelliklere sahip olması gerekir. Kabul edilmelidir ki, bu şartlar klasik hukuk

teorisinde de kanun addedilmenin şartlarından. Ancak Hayek'in anladığı genellik, soyutluk ile klasik teori arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Hayek'in kanunların genelliği ve soyutluğundan kasdı bireylerin bir diğerinin benzer hakkını ihlal etmeden kendi istedikleri tarzda yaşayabilmelerini sağlayabilecek, diğer bir deyişle bireylerin kendi amaçlarına hizmet etmelerini kolaylaştırmaktan başka hiç bir amaca sahip olmayan -amaç bağımsız- bir hukuk düzenidir. Bu, farklı amaçlara sahip bireylerin birarada yaşamalarına olanak sağlayan soyut bir düzendir. Oysa aynı temellerden beslense de, genel oy hakkının ortaya çıkması, ve demokrasinin giderek çoğunlukçu bir görünüm almasıyla, yaygın Hukuk Devleti anlayışı amaç-bağımsız bir hukuk sistemi idealinden giderek uzaklaşıp "sosyal adalet", "adil" gelir dağılımı gibi iyi tanımlanmamış kavramlara hizmet ettiği varsayılan bir hukuk düzeniyle özdeşleştirilmiştir.

Her büyük düşünür gibi, Hayek'in Hukuk Devleti anlayışının güçlü yönleri kadar zayıflıkları da mevcuttur. Kendiliğinden ortaya çıkan ve yargıçlar tarafından "keşfedilen" hukuk kavramının Anglo-Saxon kültürüne özgü olduğu ve böyle bir kültürden uzak olan ülkelerde Hayek'in teorisinin açıklama gücünün yetersiz kaldığı açıktır. Yine benzer şekilde, Hayek'in teorik şemasında var olan ve yazar tarafından doyurucu bir şekilde çözümlenemeyen "kendiliğindencilik" ile "kurucu rasyonalizm" arasındaki gerilim de kavramı zayıflatmaktadır. Ancak, Hayek'in toplumsal yapıyı mükemmelleştirilmiş bir teori ışığında dönüştürmek gibi bir gayesi de yoktur. Esasen Hayek, mükemmel teori ve toplum arayışı ve özleminin totaliterliğe, kapalı topluma götüren en önemli faktörlerden biri olduğunu belirtir. Hayek için önemli olan, teorisinin mükemmelliği olmayıp, özgürlük idealinin gerçekleşebilmesine en iyi şekilde hizmet edebilecek bir düzenin ortaya çıkışına -belirli ilkeler ışığında varolan gerçekliği eleştirme yoluyla- katkıda bulunabilmektir.

Bu makalenin yazım sürecinde yardımlarını esirgemeyen Mustafa Erdoğan, Nezahat Doğan ve Birsen Demirel'e teşekkür ederim.

NOTLAR

1. Daha çok, 80'li yıllarda altın çağını yaşayan yeni sağın bir ideologu olarak algılanan Hayek'in, son zamanlarda onun siyasal görüşlerini paylaşmayan bilimadamlarınca da sosyal-siyasal bilimlere (düşünceye) yaaptığı katkılar açısından incelenmeye değer bulunması anlamlıdır. Örneğin, Andrew Gamble (1996a, 1996b), Hayek'in düşüncesinin, sadece yeni sağcı ideolojik diskurdan ibaret olmayıp, özellikle şüpheli geleneğin canlandırılması yoluyla modern sosyal-siyasal düşünceye önemli katkılarda bulunduğunu, ve günümüz solunun karşılaştığı bir çok probleme de farklı bir bakış açısından ışık tutabileceğini ifade etmiştir. Bir diğer örnekte Sciabarra (1995) Hayek ile Marx arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir. Marx ile arasındaki en önemli farklılığın Hayek'in insan aklına duyduğu güvensizlik olduğunu ileri süren yazara göre, Hayek de Marx gibi diyalektik metodu kullanmıştır. Ve bu ortak nokta nedeniyle her ikisi de ütopyacılığı reddetmişlerdir.

2. Hukuk Devletini burada "rule of law" kavramına karşılık olarak kullanıyoruz. Bu kelimeyi Yayla (1993:30) "Kanun Hakimiyeti", Yümer (1994:110) "Yasaların Egemenliği" olarak ifade etmişlerdir. Bu çalışmada, bu anlatımlara göre daha yerleşik olan "Hukuk Devleti" ifadesini tercih ettik. Aynı görüş için bkz., Erdoğan (1996).

3. Aynı şekilde, Hayek üzerine çalışan bir bilim adamı şöyle yazmıştır: "Hayek'in Hukuk Devleti formülasyonu, onun insan, düşünce toplum kavramlarını sentezlerken, aynı zamanda, insan aklının sınırları üzerine epistemolojik görüşlerinin, değiştirilmiş faydacılığının ve kendiliğinden dezen kavramının, liberal devletin doğası ve sınırları problemi ne uygulanmasını da içerir." (Baumgarth 1991:42)

4. Asli kurucu iktidar, bir devletin temel siyasal yapısını hükümet darbesi, savaş veyahut siyasal

bağımsızlığın kazanılması gibi eski iktidar yapısını bütünüyle ortadan kaldıran olaylardan sonra, yeniden oluşturma durumunda olan ve bu nedenle hiçbir pozitif hukuk normu ile bağlı olmayan siyasal iktidarı ifade eder. Bu yönüyle asli kurucu iktidar, "sınırsız ve hukuk ötesidir." (Özbudun 1993:121)

5. Hayek'in bu kavramları eleştirisi için bkz., Hayek (1995).

6. Burada "kendiliğinden" oluşan düzenlerden kasıt, iradi insan eyleminin bütünüyle dışlandığı yapısal faktörlerin toplumsal yapıyı bütünüyle belirlediği bir toplumsal oluşum değildir. Hayek'in kullandığı anlamda kendiliğinden oluşan düzen, bireylerin farklılaşan amaçlarını gerçekleştirmek için faaliyette bulunmalarından doğan, ancak hiçbir birey tarafından bilinçli bir biçimde tasarlanmamış bir oluşumu ifade eder.

7. Hayek, en önemli eserlerinden biri olan "The Constitution of Liberty" de kitabın amacının insanın en az "zorlama" -zorlamanın yokluğu, Hayek'in düşüncesinde özgürlük idealinin en önemli vecheşidir- altında yaşadığı düzenin koşullarını araştırmak olduğunu belirtmiştir (1960:11).

8. Liberalizm demokrasi ilişkileri için, bkz., Sartori (1987: 380 vd.).

9. Hayek (1979: 11) bunu şöyle ifade eder; "eğer hükümet bu grupların isteklerini yerine getirecek güce sahip ise onların kölesi olur".

10. Örneğin üyelerine görülebilir bir menfaat sağladığı gibi, üye olmayanları sağlanan menfaatin dışında bırakabilen işçi ve işveren örgütleri bir basıkı grubu oluşturmak için yeterli nedene sahip iken, böyle bir olanaktan yoksun olan işsizleri veya vergi ödeyenleri temsil etmeyi amaçlayan kuruluşlar bu motivasyondan yoksun olacaktırlar. Çünkü bunlar kendi örgütlerine üye olmayanlar sağlanan menfaatin dışında bırakma şansına sahip değillerdir. Dolayısıyla herkes bir diğerinin örgütlenme bedelini üzerine almasını bekleyecektir.

11. Benzeri bir görüş için bkz., Erdoğan (1996: 68-69).

12. Hayek burada "kurucu rasyonalizm" olarak adlandırdığı insan aklının dilediği şekilde -genellikle tepeden inme metotlarla- yeni bir toplumsal düzen kuracak güçte olduğunu savunan görüşlerin bir eleştirisini de yapmaktadır.

13. Bu konuda ilginç bir analiz için bkz., Barry (1984).

REFERANSLAR

Barry, N.P (1984) "Ideas and Interests: The Classical Liberal Dilemma," in *Hayek's "Serfdom" Revisited* (der) N.P Barry (London, Institute of Economic Affairs)

Barry, N.P (1992) "Hayek's Constitutionalism", *Economic Affairs*, 12, 4, pp 22-25

Baumgarth, W.P (1991) "Hayek and Political Order; The Rule of Law", in F. A Hayek, *Assessments* (der) J. C Wood and R. N Woods, vol III, (London, Routledge) (İlk olarak 1978'de yayınlanmış, *Journal of Libertarian Studies*, vol 2, Winter 1978, pp 11-28

Birner, J And van Zijp, R (1994) (der) *Hayek, Coordination and Evolution* (London, Routledge)

Demirel, T (1995) "Liberal Düşüncede Piyasa Ekonomisi, Yasal Çerçeve ve Devlet İlişkileri", *Türkiye Günlüğü*, Kasım-Aralık, 37, ss 98-106

Dicey, A. V (1967) *An Introduction to the Study of The Law of the Constitution*, (tenth edition) (New York, St. Martin's Press)

Dietze, G (1977) "Hayek on the Rule of Law", in *Essays on Hayek* (der) F Machlup (London, Routledge Kegan Paul)

Erdoğan, M (1993) "Liberal Anayasacılık ve Hayek", *Türkiye Günlüğü*, sayı 22, Bahar 1993

Erdoğan, M (1996) *Anayasal Demokrasi* (Ankara, Siyasal)

Friedmann, W (1971) *The State and The Rule of Law in a Mixed Economy*, (London, Stevens Sons)

Gamble, A (1996a) *Hayek- The Iron Cage of Liberty* (Cambridge, Polity)

Gamble, A (1996b) "Hayek and the Left", *The Political Quarterly*, vol 67, n 1, pp 46-53

Gordon, S (1991) "The Political Economy of F. A Hayek", *II Politiko*, vol XXXVI, no 2

Hayek, F. A (1944) *The Road to Serfdom* (London, George Routledge)

Hayek, F. A (1955) *The Political Ideal of Rule of Law* (Cairo, Yayınevi belirtilmemiş)

Hayek, F. A (1960) *The Constitution of Liberty* (London, Routledge Kegan Paul)

Hayek, F.A (1973) *Law, Legislation and Liberty*, vol 1, Rules and Order (London, Routledge Kegan Paul)

Hayek, F.A (1975) "The Principles of a Liberal Social Order", in *Ideologies of Politics*, A.D Crespigny and J Cronin (der) (Cape Town, Oxford University Press)

Hayek, F.A (1978) *The New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* (London, Routledge Kegan Paul)

Hayek, F.A (1979) *Law, Legislation and Liberty*, vol 3, The Political Order of a Free People (London, Routledge Kegan Paul)

Hayek, F.A (1995) *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*, 2. cilt, Sosyal Adalet Serabı (çeviren Mustafa Erdoğan) (İstanbul, İş Bankası)

Jones, K (1959) "The Rule of Law and The Welfare State", *Annales de la Faculte de Droit d'Istanbul*, vol 9, no 12-13

Kelsen, H (1967) *The Pure Theory of Law*, translated by M Knight (Berkeley, University of California Press)

Kley, J.K (1994) *Hayek's Social and Political Thought* (Oxford, Clarendon Press)

Olson, M (1965) *The Logic of Collective Action* (Cambridge, Harvard University Press)

liberal düşünce

Olson, M (1982) *The Rise and Decline of Nations* (New Haven, Yale University Press)

Özbudun, E (1993) *Türk Anayasa Hukuku* (üçüncü baskı) (Ankara, Yetkin Yayınları)

Raz, J (1979) *The Authority of Law* (Oxford, Clarendon)

Sartori, G (1987) *The Theory of Democracy Revisited*, Part two Classical Issues (New Jersey, Chatham House)

Schwartz, Z (1949) *Law and Executive in Britain* (London, Yayınevi belirtilmemiş)

Sciabarra, C. M (1995) *Marx, Hayek and Utopia* (Albany, State University of New York Press)

Yay, T (1993) *Hayek'te İktisadi Düşünce* (Bursa, Ezgi)

Yayla, A (1993) *Özgürlük Yolu- Hayek'in Sosyal Teorisi* (Ankara, Turhan)

Yumer, R (1988) "Hayekçi Liberalizmin Temel İlkesi", *Yeni Forum*, c. 9, no 215, s. 24-32